

**KUZEY AZERBAJCAN'DAKİ TÜRK DÖNEMİ
YAPILARINDA BULUNAN USTA KİTABELERİ ÜZERİNE
BAZI DÜŞÜNCELER**

*Ersel ÇAĞLITÜTÜNCİGİL**

ÖZET

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile bağımsızlıklarına kavuşan Türk Cumhuriyetleri, başta Türkiye olmak üzere dünya devletleriyle sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkilere girmiştir. Bunun sonucunda pek çok bilim adamı bilimsel çalışma yapmak üzere bu bölgelere gelerek, buralardaki Türk kimliğinin en önemli kanıtı olan sanat eserlerini inceleme olanağı bulmuştur.

Kuvvetini tarihinin derinliklerinden alan Türk Sanatı, sürekli olarak Orta Asya ve Kafkaslara kadar uzanan köklerinden beslenmiştir. Bu çalışmada da, XI-XIX. yüzyıllar arasında, Azerbaycan'da inşa edilmiş mimari eserlerin tarihlendirilmelerinde, birinci derecede kaynak durumundaki kitabeler üzerinde durularak, bunlarda yer alan inşa ve süsleme ustalarının unvanları ve bir dizi problemleri tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Azerbaycan, Mimar, Usta.

**SOME THOUGHTS ABOUT CRAFTSMAN
INSCRIPTIONS PRESENT AT THE TURKISH ERA
BUILDINGS IN NORTHERN AZERBAIJAN**

ABSTRACT

Turkic republics, which gained their independency after the collapse of Soviet Union, get in touch with the other states on social, economic and cultural relations, especially with Türkiye. Many scientists have had the chance to go to these regions for the scientific researches and to examine the art monuments, which are the most important evidences of the Turkish identity, after the collapse.

*Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Sanatı Anabilim Dalı.

Turkish art, which takes its strength from the depth of history, has been fed continually from its roots extended to Central Asia and Caucasus. In this study, the inscriptions, which are the primary sources on dating the architectural monuments constructed in Azerbaijan between XI-XIX centuries, have been examined and the superscriptions of the construction and decoration masters' and some other problems have been introduced.

Key Words: Anatolia, Azerbaijan, Architect, Craftsman

Bu çalışmamızda, XI-XIX. yüzyıllar arasında, bugünkü Azerbaycan (Kuzey Azerbaycan) devletinin mevcut sınırları içinde inşa edilen ve bölgedeki Türk kimliğinin en önemli kanıtı olan, mimari eserlerin tarihlendirilmelerinde, birinci derecede kaynak durumundaki kitabeler üzerinde durarak, bunlarda yer alan inşa ve süsleme ustalarının unvanlarını ve bir dizi problemlerini kısaca tanıtmaya çalışacağız. Azerbaycan mimarisinin çeşitli dönemlerine ait bu eserler, bugüne kadar yapılmış pek çok kitap, makale ve tez sayesinde belgelenmiş ve tanımlanmıştır. Sırasıyla; Arap, Selçuklu, İlhanlı, Timurlu, Safevi ve Osmanlı dönemini kapsayan bu çalışmaların bir kısmı monografik yapı incelemelerini, bir kısmı da malzemeye ve plan tiplerine dayalı tipoloji incelemelerini içerirken, diğer bir kısmı her dönemin mimari süslemesi ve bunların ikonografik anlamları üzerinde durmuştur. Her biri farklı ilmi ağırlıktaki bu eserler konuya farklı noktalardan yaklaşmaktadır.

Anadolu, Mezopotamya ve diğer yerleşim bölgelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da çok eski bir kültüre sahiptir. Bölgenin sanatı, kendi içinde bölgesel bir oluşum geçirmiş ve çevrenin etkisiyle yoğrulmuştur. Bu harmana etnik yapının da katılmasıyla, ortaya farklı yorumlar çıkmıştır.

Azerbaycan'da, çok eski devirlerden beri, mimari yapıların inşasında ve süslenmesinde mimar, nakkaş gibi çeşitli unvanlarla anılan, eğitilmiş sanatçıların yanı sıra, işçi sınıfından da yararlanılmaktaydı.

Azerbaycan topraklarında çok sayıda sanatçı yetişmiştir. Ticaret ve diğer nedenler, sanatçı sınıfının günlük hayatta aktif bir şekilde rol almasına neden olmuştur. Bu durum, Azerbaycanlı sanatçıların yapmış olduğu sanat eserlerinin dünyada da tanınarak ün

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

kazanmasını sağlamıştır. Azerbaycan topraklarında doğmuş ve yetişmiş olan pek çok sanatçı, kendi memleketlerinin dışında da faaliyette bulunmuş, sanat eserlerinin inşasında ve süslenmesinde bizzat görev almışlardır. Sanatçıların bir kısmı savaşlar sonunda esir alınarak zorla götürülürken, bir kısmı da bu ülkelere resmi yollarla davet edilmişlerdir. Önemli bir grubu da kavimler göçü sonrasında gittikleri ülkelerde iskân edilmişlerdir. Bu durum, bölgeler arasında karşılıklı kültür alış verişin etkileşimine neden olmuştur.

Azerbaycanlı ustaların faaliyet gösterdiği toprakların başında ise Anadolu gelmektedir. Anadolu'da, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait pek çok mimari eserin inşasında, süslenmesinde, hatta küçük el sanatlarının yapımında Azerbaycanlı ustaların aktif bir şekilde rol aldığı görülmektedir¹.

Azerbaycan'daki pek çok yapının kitabesinde ve kaynaklarda; mimar, usta ve nakkaşın adı korunarak günümüze kadar gelmiştir. Bunlar arasında süsleme ustalarının adı sayıca daha azdır. Kitabelerin çoğu mimarın adını vermektedir. Bu kitabeler, sadece mimarın veya süslemeyi yapan ustanın adını vermekle kalmaz, aynı zamanda onların; soy kütüğünü, mesleki unvanlarını da göstermektedir. Ancak, sanatçılar kendilerinden bahsederken, hiçbir zaman mensup oldukları halkı belirtmemiş, sadece kendi köklerinin bir şehirden, kasabadan veya köyden geldiğine işret etmişlerdir. Örneğin; *Berde Türbesi*'nde (1322) sanatçı kendisinin Nahçıvalı²

¹Divriğ Kale Camii (1180-81) giriş kapısı üzerindeki kitabesine göre mimar Hasan bin Firuz el-Merağî tarafından yapılmıştır. Sivas'da İzzeddin Keykavus I'nın yaptırdığı İzzeddin Keykavus Şifahanesi'nin Türbe (1219) kısmının sağ penceresine, iki parça halinde yazılmış kitabesinden Ahmed bin Bedel el-Marendî tarafından yapıldığı ve süslediği kabul edilmektedir. Bunların dışında, Konya'da *Celeleddin Ruminin Türbesi*'ni (1273) Bedreddin Tebrizi, Bursa şehrindeki ünlü *Yeşil Türbe*'nin (1420-21) ahşap kapısındaki süslemeleri Azerbaycanlı usta Tebrizli Ali ibn Hacı Ahmet yaparken, türbenin hemen yanı başındaki *Yeşil Camii*'nin (1424) mihrabı nakkaş Muhammed Mecid Tebrizi'nin hazırladığı çinilerle bezenmiştir. Çaldıran Savaşı'ndan (1514) sonra, I. Sultan Selim tarafından İstanbul'a getirilen ve Esir Ali, Acem Ali lakaplarla da tanınan Azerbaycanlı mimar Ali Tebrizi (1515-37), İstanbul'daki *Topkapı Sarayı*'nin taçkapısı ile *Sultan Selim Mescidi*'nin (1522) yanı sıra Sofya ve Sarayevo'da mescit, imarət ve kütüphane inşa etmiştir (bkz. Z. Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara 1989, s.299,300,317,457; Z. Bayburtluoğlu, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, Erzurum 1990, s.217-219; N. Çam, "İslam'ın Sanat ve Mimariye Bakışı", *Vakıflar Dergisi*, S.24, Ankara 1994, s.39-41; H. Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara 1996, s.389-390; Y. Sayan, "XII-XIII. Yüzyıllarda Azerbaycanlı Sanatkarların Anadolu Türk Sanatına Katkıları Hakkında", *Azerbaycan Arheologiyası*, S.1-4, Bakı 2003, s.33-43).

²Eserin inşasına ilişkin olarak, kuzey ve güney kapıları üzerinde birer kitabe bulunuyordu. Mevcut izlerden, güneydekinin inşa, kuzeydekinin ise sanatçı kitabesi olduğu anlaşılmaktadır. Her ikisi de bugün okunamayacak ölçüde tahrip olmuştur.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

olduğunu belirtirken (Res.1), *Pirsaat Hankahı*'nda (1286/86) usta Kazvinli olduğunu ifade etmektedir (Res.2). Tüm bu bilgiler, Azerbaycan'daki süsleme ustalarının genellikle çevre illerden veya yerel halktan olduklarını göstermektedir. İncelenen örneklerin hiçbirinde, Azerbaycan dışından, Anadolu veya başka ülkelerden gelme sanatçı ismine rastlanmaz.

Aynı zamanda bu kitabeler, Azerbaycan'da, sanatçı ailelerin olduğuna da işaret eder. Örneğin; Mereze Köyü'ndeki *Diri Baba Türbesi*'nde (1402) ustanın³ kendi adıyla değil de doğrudan babasının ismiyle anılması (Res.3); Kuba'daki *Cuma Mescidi*'nde (1802) sanatçının kendisinin geldiği şehri belirtmekle kalmayıp, aynı zamanda, Azerbaycan'da ünlü bir mimar olan Nahçıvanlı Ebu Bekir'in soyundan geldiğini söylemesi, bu konudaki fikrimizi desteklemektedir (Res.4).

İncelenen mimari eserlerde yer alan usta kitabelerinde kullanılan başlıca sanatçı unvanları; *benna, mimar, üstad, usta, nakkaş, katib* ve *ressam*'dır. Bunlardan ressam, sonraki yıllarda, batı etkisiyle girmiş bir unvandır (Res.5). Usta lakabının bulunmadığı durumlarda, yapılan işin sanatkâra aitliği, usta adından önce gelen *amele, harrarahu, kad ammara, kad a'temiru, katib ül-huruf, el-mülleyyin vel müfekkinun nukuş, kad nakkāşe, katibuhu* ile başlayan fiil cümlelerinden anlaşılmaktadır. *Diri Baba Türbesi*'nin (1402) inşa kitabesinde⁴, *Tuba Şah Mescidi*'nin (1482) 1897 tarihini taşıyan onarım kitabesinde (Res.6) ve *Mosul Mescidi*'nin (1836) usta kitabesinde (Res.7) sanatçıların unvanları belirtilmemiş, işin ustaya aitliği, bu tür cümlelerle ifade edilmeye çalışılmıştır.

Usta kitabesi hakkında E.A. Pahomov'un çalışmasından bilgi edinilirken; tarih kitabesine ilişkin kaynakta, nereden temin edildiği belirtilmeyen bir fotoğraf yayınlanmıştır. Kitabe, bu resimden kolaylıkla okunabilmektedir. (E. A. Pahomov, *Başni-Mavzolei v Barde i İh Nadpisi*, Tr. AzFAN, T. XXV, 1936, s.91vd; M. Useynov – L. Bretanitsky – A. Salamzade, *İstoriya Arhitekturi Azerbaydjana*, Moskva 1963, s.136-141.

³Burada ilginç bir durum söz konusudur. Normalde, kitabede okunan "Hacı'nın oğlu" ibaresinin başına getirilen "üstad" kelimesinden sonra usta adının gelmesi beklenir. Oysa burada, herhangi bir isme yer verilmemiştir. Dolayısı ile usta ismi belirsizliğini korumaktadır. Kitabede, usta adının açıkça belirtilmeyip, sadece baba isminin verilmesi, bu şahsın, yörede tanınan ünlü bir ustanın oğlu olduğuna işaret etmektedir. Hâlbuki kitabenin fonu ikinci bir ismi almaya elverişli iken böyle bir yola başvurulmuş olması başka türlü izah edilemez.

⁴M. S. Neymat, *Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydjana Arabo-Perso-Tyurkoyaziçnie Nadpisi Baku i Apşeronu XI - Naçala XX - Veka*, C. I, Baku 1991, s.58.

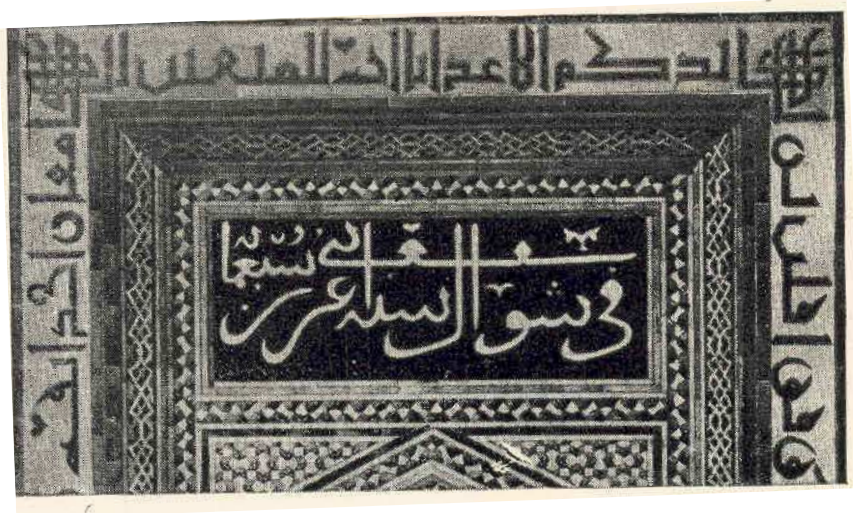
Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

Bir ustanın, büyük bir yapının sahibi gibi gösterildiği durumlar da vardır. Örneğin; Bakü'deki *Muhammed Mescidi*'nde, yapıyı inşa eden usta ile bani aynı kişidir (Res.8).

Anadolu'da, önemli bir sanat organizasyonu olan Ahiliğin bir benzeri Azerbaycan'da da karşımıza çıkmaktadır. Bölgede *Seh*⁵ olarak adlandırılan bu kuruluş, aynı meslek grubundan olan kişileri bir çatı altında birleştirmektedir. Bu teşkilat ustaların hukuki haklarını koruyor, aynı zamanda ustalık tecrübelerinin ve üretim sırlarının kuşaktan kuşağa aktarılmasına da yardımcı oluyordu.



⁵L. Bretanitsky - A. Salamzade, "Orta Asır Azerbaycan Mimarları ve Mimarlıkla Alâkadar Sanatkârlar", *Azerbaycan İnceseneti*, S.V, Baku 1956, s.17; S. Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, C.II, İstanbul 1994, s.1025; A. Mustafayev, *Azerbaycan'da Sanatkarlık (Tarihi ve Etnografik Tedkikat)*, Bakı 1999, s.60.

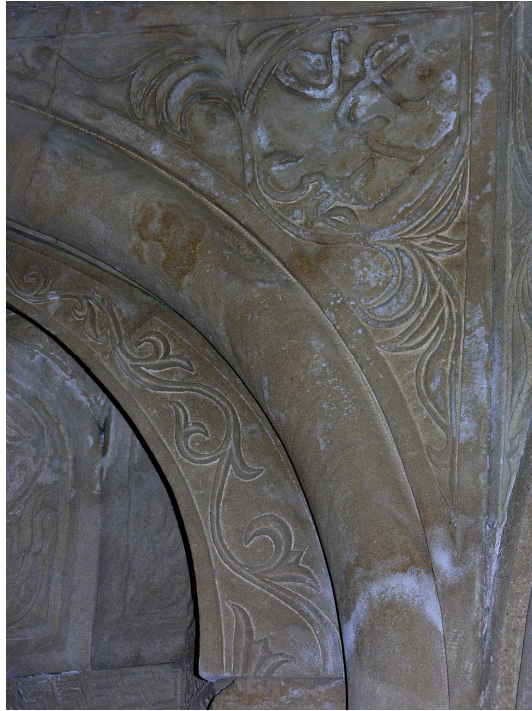
Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Resim 1. Berde Türbesi: Güney taçkapı üzerindeki inşa kitabesi (M. Useynov'dan)



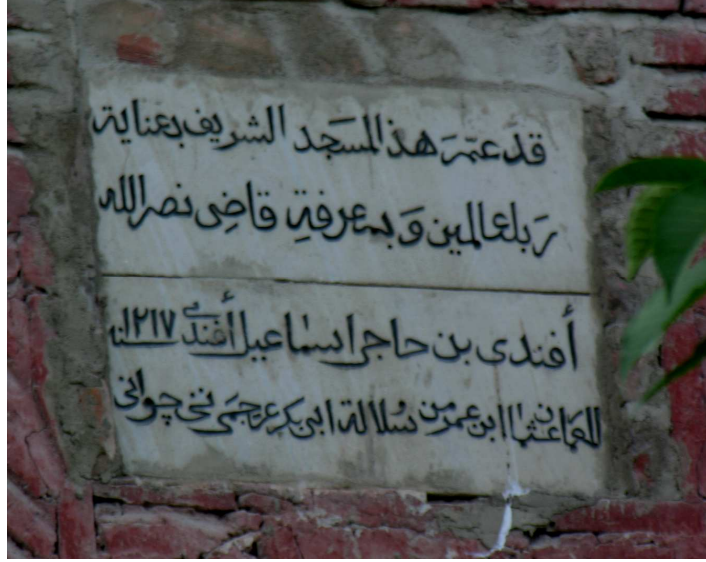
Resim 2. Hacıgabul-Kubalibalaoglan Köyü, Pirsaat Hanekâhı: Türbedeki lüster çini kitabenin metni (V.A.Kraçkovskaya'dan)



Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Resim 3. Gobustan-Mereze Köyü, Diri Baba Türbesi: İkinci kattaki odanın tromp köşeliğindeki usta kitabesi



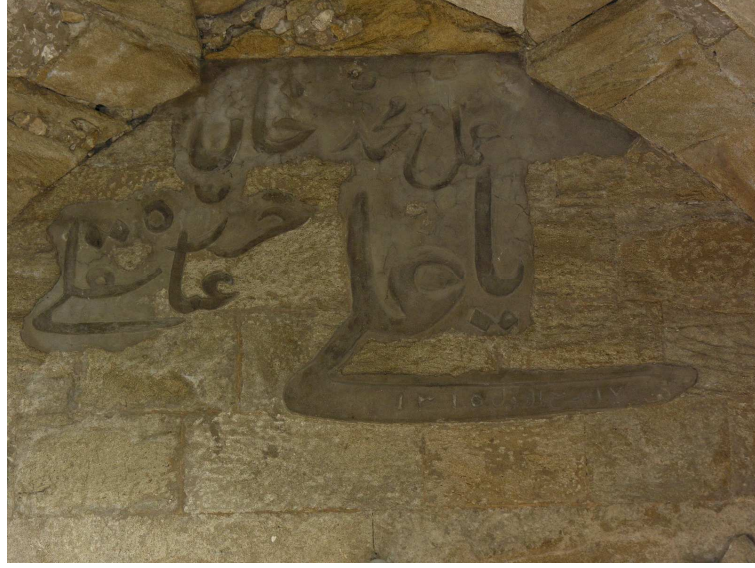
Resim 4. Kuba, Cuma Mescidi: Güney cephedeki mermer inşa kitabesi



Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Resim 5. Zakatala-Aliabad Köyü, Aliabad Mescidi: Batı cephesindeki onarım kitabesi



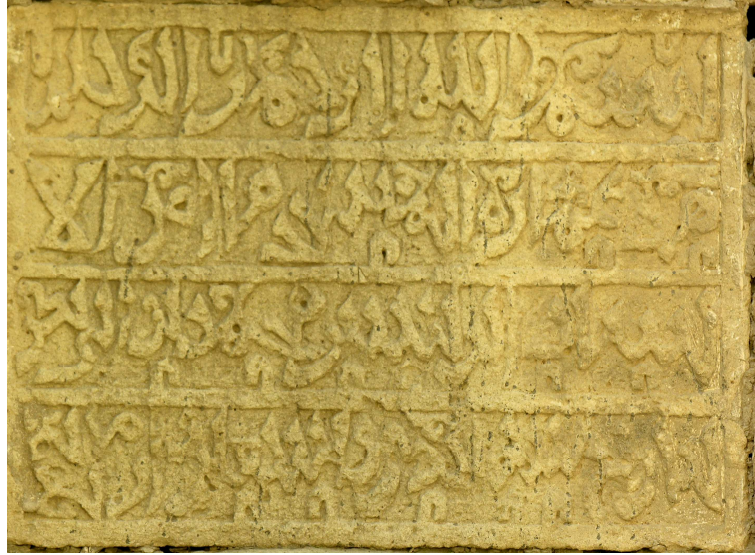
Resim 6. Apşeron-Merdekan Köyü, Tuba Şah Mescidi: Taçkapı ana niş dip duvarındaki onarım kitabesi



Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Resim 7. Zakatala-Mosul Köyü, Mosul Mescidi: Mihrap bordüründeki usta kitabesi



Resim 8. Bakü, Muhammed Mescidi: Kuzeydeki inşa kitabesi

KAYNAKÇA

- ALTAYLI, S., *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, C.II, İstanbul 1994.
- BAYBURTLUOĞLU, Z., *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, Erzurum 1990,.
- BRETANİTSKY L. - Salamzade, A. "Orta Asır Azerbaycan Mimarları ve Mimarlıkla Alâkadar Sanatkârlar", *Azerbaycan İnceseneti*, S.V, Baku 1956, s.7-59.
- ÇAM, N., "İslam'ın Sanat ve Mimariye Bakışı", *Vakıflar Dergisi*, S.24, Ankara 1994, s.34-42.
- MUSTAFAYEV, A., *Azerbaycan'da Sanatkarlık (Tarihi ve Etnografik Tedkikat)*, Bakı 1999.
- NEYMAT, M. S., *Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydjana Arabo-Perso-Tyurkoyazıçnie Nadpisi Baku i Apşeronu XI - Naçala XX - Veka*, C. I, Baku 1991.
- ÖNKAL, H., *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara 1996.
- PAHOMOV, E. A., *Başni-Mavzolei v Barde i İh Nadpisi*, Tr. AzFAN, T. XXV, 1936.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

SAYAN, Y., "XII-XIII. Yüzyıllarda Azerbaycanlı Sanatkârların Anadolu Türk Sanatına Katkıları Hakkında", *Azerbaycan Arheologiyası*, S.1-4, Baku 2003, s.33-43.

SÖNMEZ, Z., *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara 1989.

USEYNOV M. – Bretanitsky L. – Salamzade, A., *İstoriya Arhitekturi Azerbaydjana*, Moskva 1963.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008